

135/313 NOLU ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE XVIII. ASIRDA DİYARBAKIR'DA BULUNAN CAMİ VE GÖREVLİLERİ

Abdulvahap YILDIZ*

Özet

Dinî ve ictimaî bir müessese olan cami ve mescitler, XVIII. asırda Diyarbakır'da sosyal hayatta önemli bir rol oynamıştır. 135/313 nolu şer'îye siciline göre bu dönemde Diyarbakır'da 28 adet cami ve mescit bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı vali ve şehrin ileri gelenler tarafından inşa edilirken, bir kısmını da halk kendi imkânları ile yaptırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, cami, mescit, şer'îye sicili, imam, müezzin, aşîrhân, duagu, na'thân, ferraş.

I. Cami ve Mescitler

İslâm tarihinde ilk mescidin, Hz. Peygaber (s.a.v)'in Mekke'den Medine'ye hicret ederken Medine yakınında yaptırdığı Kuba Mescidi olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) Medine'ye yerleştikten sonra Mescid-i Nebevî'yi inşa etmiştir.¹ İslamiyet'in yayılması ile Müslümanlar, fethettikleri yerlere de yeni camiler yaptırıyor veya eski mabedleri kısmen veya tamamen camiye çeviriyorlardı.² Bir ibadet yeri olarak kullanılan cami ve mescitler, aynı zamanda eğitim- öğretim, kültür merkezi, kaza dairesi, askerî karargâh, elçilerin kabul merkezi, çok az da olsa hapisane ve bunun dışında bir çok konuda kullanılmıştır.³

Osmanlı Memleketlerinin ise en küçük yerleşim birimlerine kadar her yerde cami ve mescit bulunuyordu.⁴ 135/313 Nolu Diyarbakır şer'îye sicilinde toplam 28 adet cami ve mescit ismi geçmektedir. Şüphesiz o dönemde Diyarbakır şehrinde bulunan cami ve mescitler bu kadar değildir. Bazılarının isimleri şer'îye sicilinde geçmemiş olabilir. 1655 tarihinde şehri ziyaret eden Evliyâ Çelebi, Cami-i Kebir (Ulucami), Peygamber (Nebi), İskender Paşa, Behram Paşa, Kara Hüsrev Paşa, Ali

* Yrd. Doç.Dr., Harran Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl. Öğretim Üyesi. (avahap@haran.edu.tr.)

¹ . İbn-i Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, c. II, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1971, s., 495-496.

² .Önkâl, Ahmet – Nebi Bozkurt, "cami" Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 48.

³ . Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 24.

⁴ . Baltacı, Cahit, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976. s. 57.

Paşa, İparye, Hasır, Muallak, Rumiye Şeyhi, Aziz Efendi, Şemsi Efendi, Bıyıklı Mehmet Paşa, Halid b. Velid camilerini ve Balıklı, Zaviye, Sarılı, mescitlerini kaydetmektedir.¹

Hüsrev Paşa, Fatih Mehmet Paşa, Hacı Abdurrahman, İbrahim Bey gibi cami ve mescitlerin bir kısmı Diyarbakır valisi ve ileri gelenlerinin isimlerini taşıdığı gibi, bunlardan bazıları valiler ve ileri gelenler tarafından yapılmıştır. Katsal, Kavas, Defterdâr, Dabağhane gibi bir kısım cami ve mescitler ise mahalleye ad olmaktadır. Bazı camiler kiliseden camiye dönüştürülmüştür. Bir rivâyete göre Hz. Musâ zamanında yapılan ulucami daha önceleri kilise olarak yapılmış, Diyarbakır Hz. Ömer döneminde 689 tarihinde feth edildikten sonra camiye çevrilmiştir. Evliyâ Çelebi bu camiyi, Halep'teki Ulucami, Şam'daki Emevî camisine, Kudüs'teki Mescid-i Aksa Cami'sine, Mısır'daki Ezher Cami'sine, İstanbul'daki Ayasofya Camisine benzetmektedir.²

Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da bulunan camilerin yanında yer alan mektep, medrese, hamam, han, kütüphane ve diğer müesseseleri ile Diyarbakır camileri bir külliye oluşturmaktaydı. 1048/1638 tarihinde Melek Ahmet Paşa, camisinin yanında bir han ve bir hamam inşa ettirmiştir.³ Ulucami avlusunda, içinde eğitim ve öğretimin yapıldığı 8 adet hücre (oda) bulunurdu. Bu odalarda müderrisler ders verirdi. Bu sekiz hücrenin müderrisi olmadığı için berât-ı şerîf ile Seyyid Ömer bu vazifeye atanmıştır. ⁴ Mihrî Mehmet Mescidi avlusunda muallim-i sibyanların içinde ders verdiği bir oda bulunmaktaydı.⁵

Bilhassa büyük camilerin kütüphaneleri de mevcuttu. Bu kütüphanelerde hafız-ı kütüblar görev yapardı. Hüsrev Paşa Camiinde bulunan kütüphanenin hafız-ı kütübü vefat edince yerine oğlu Mahmut Halife berat-ı şerif ile hafız-ı kütüb (kütüphaneci) olmuştur.⁶

Müftülük kayıtlarında tespit ettiğimize göre, bu gün Diyarbakır'da 100 den fazla cami ve mescit bulunmaktadır. Cami-i Kebîr (Ulucami), Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, Melik Ahmed Safa, Sinoğlu, Nebi Cami tarihi camilerdir. İncelediğimiz dönemde ismi geçen Defterdar, Dabağhane Cami ve Gül Mescidi isimlere müftülük kayıtlarında rastlayamadık. Tahminimize göre bu mescitlerin bir kısmı tamamen yıkılmış veya günümüzde isimleri değiştirilmiştir.

Diyarbakır şehrinde yapılan cami ve mescit binalarının çeşitli giderleri ve

¹. Evliyâ Çelebi, *Seyhatnâme*, c., IV, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314/1896, s. 31-34.

². Evliyâ Çelebi, a.g.e. c. IV, 31-31; Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, c., I, Nehir Matbaası, Ankara, 1987, s., 271.

³. Günkut, Bedrî, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Halk Evi Neşriyatı, Diyarbakır, 1936, s. 123.

⁴. *Diyarbakır Şer'îye Sicili*, (yazma) Milli Kütüphane, kayıt no: 135/313, s. 34.

⁵. Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 190.

⁶. Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 166.

görevlilerin ücretleri, hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflardan karşılanırdı. Melek Ahmet Paşa Camii'ne hatip ve sermahfil olarak tayin edilen Abdullah Halife'ye verilen beratta gündelik on iki akçe olan ücretini aynı caminin vakfı olan Melek Ahmet Paşa vakfından alması tenbih edilmekteydi.¹ Bazı camilerin bağlı bulunduğu birden fazla vakıf vardı. Ulucami'de cüzhân olan Ali ismindeki bir şahıs gündelik iki akçe alacağını Ayşe Hatun vakfından alırdı. Ulucami'de cüzhân olan Ahmed Halife ise gündelik bir akçe ücretini Cami-i Kebîr (Ulucami) vakfından alırdı.² Mescit ve cami görevlileri berât-ı şerif ile tayin edilirdi. Defterdar camiine duagu (camilerde dua eden) olarak vazife yapan 'ama es-Seyyid Abulatif berat-ı şerif ile bu vazifeye atanmıştır.³

135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre Diyarbakır'ın Cami ve Mescitleri

Ali b. Reşid Mescidi

Ali Paşa Camii

Aziz Camii

Behram Paşa Camii

Cami-i Kebîr (Ulucami)

Cam-i Safa

Debbağhane Camii

Defterdâr Camii

Fatih Mehmed Paşa Camii

Gül Mescidi

Hacı Abdurrahman Mescidi

Hüsrev Paşa Camii

İbrahim Bey Mescidi

Kadı Camii

Katsal Camii

Kara Camii

Kavas Camii

Kurşunlu amii

¹ . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 207.

² . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 45.

³ . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s.46.

Mehmed Paşa Camii
 Melek Ahmed Paşa Camii
 Mihrî Mehmed Paşa Camii
 Molla Ömer Camii
 Mumdı Mescid
 Mürtezâ Paşa Camii
 Nebi Camii
 Saf'anlar Mescidi
 Sinoğlu Camii (Şemsi Efendi Camii)
 Taceddîn Mescidi.

II. Cami ve Mescit Görevlileri

İncelediğimiz defterdeki belgelerden anlaşıldığına göre, Diyarbakır cami ve mescitlerinde imam, hatip, müezzin, cüzhân (cüz okuyan), duagu (dua eden), sermahfil¹, aşirhân², na'thân³ devirhân⁴, ferrâş⁵, loğkeş⁶, bahçivân, çirâğdâr (kandil yakan) vb. görevliler bulunuyordu. Şüphesiz bu dönemde Diyarbakır cami ve mescitlerinde görev yapanlar sadece bunlardan ibaret değildir. Elimizdeki belgelerden anlaşıldığına göre cami ve mescit görevlilerinin tamamı berat-ı şerif ile atanır, aldıkları ücretler bu berâtta belirtilirdi ve bu ücretler vakıflardan temin edilirdi.

Cami ve mescitlerde görev yapan imamların Daru'l-Kurrâ⁷ mezunu olmaları gerekiyordu.⁸ Bu dönemde imamlar günde dört ile on akçe arası gündelik alırdı.

-
- ¹. Baş Müezzin yardımcısı, müezzinler mahfil denilen ayrı ve yüksekçe bir yerde oturdukları için bu adı almıştır. Bu vazifeye sesi güzel, musikide de bilgisi olanlar atanırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c., III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, S., 187.
 - ². Aşır: Dinî merasimlerde Kur'ân-ı Kerim'den on ayet miktarı okunan kısım. Aşirhân ise ezbere aşır okuyan kimse. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik lughat*, Ankara, 1993, s., 810.
 - ³. Cuma günleri bazı selâtin camileri ile tekkelerde kaside okuyan. Ferit Develioğlu, a.g.e., s., 48.
 - ⁴. Camilerde namaz vakitlerinden önce Kur'ân-ı Kerim okumakla görevli olan kişi. Vakfın şartı gereğince, Cuma veya herhangi muayyen bir gün öğle namazlarından evvel mülk suresi veya başka bir sure-i şerif okuyan görevliye devirhân denilmektedir Berkî, Ali Himmet, *Vakfa Dair yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, II. Baskı, İkbâl Basım, Ankara, tarihsiz. s. 12. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., S., 436.
 - ⁵. Cami, mescit ve imâret gibi müesseselerin temizliğini yapan, halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını yayma hizmetleri ile vazifeli olan. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., C., I, s., 608.
 - ⁶. Üstü toprakla örtülü damların, kışın akması için üzerlerine yuvarlak ağır bir taş gezdiren. Şemseddîn Sâmî, a.g.e., s., 1247.
 - ⁷. Kur'an okuma ilmini ihtisas derecesinde öğreten okul. Ferit Develioğlu, a.g.g., s., 167.
 - ⁸. Baltacı, a.g.e., s. 57.

Kavas Kebîr mescid'nin imamı olan Ali adındaki şahıs vefat edince, yerine berât-ı Şerîf ile dört akçe gündelik almak üzere Mahmut Halife atanmıştır.¹

Yeni tayin olan imamların göreve getirilmesinin gerekçeleri arasında kendisinden önceki imamın ölümü veya ferağatı gösterilmektedir. İmamlar çocuklarının kendi yerlerine atanabilmeleri için ferağat edebilirlerdi. Ali Paşa Camii'nde gündelik on akçe ile imamet vazifesini yerine getiren es-Seyyid İshak, oğlunun kendi yerine geçebilmesi için bu vazifesinden ferağat etmiş, aynı camide gündelik on akçe ücret ile imamlık vazifesini ifâ etmek üzere oğlu Mustafa Halife'ye berat verilmiştir.²

İmamlardan bazısının, sadece imamlık görevini değil aynı zamanda cami ve mescidin diğer görevlerini de yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Hacı Abdurrahman Mescidinde imam olan Abdullah Efendi aynı zamanda cüzhân vazifesini de yürütüyordu.³

Camilerde hatip olacak kişilerin medrese tahsili görmüş olmaları gerekiyordu.⁴ Hatipler görevleri dışında cami ve mescidin diğer görevlerini de yaparlardı. Melek Ahmed Paşa Camii'nde hatip ve sermahfil olan Abdurrahman Halife vefat ettikten sonra yerine oğlu Abdullah Halife berat-ı şerif ile aynı vazifelere atanmıştır. Aynı caminin vakfından alacağı oniki akçe gündelik ücretin de beratta zikredildiğini görüyoruz.⁵

Diyarbakır'ın köylerindeki camilerde de hatip bulunurdu. Ali Pınar köyü caminde beş akçe gündelik ile cami hatibi Ali Halife, vefat edince aynı ücretle hatiplik yapmak üzere hafız Ömer'e berat tevdi edilmiştir.⁶

Müezzinlerin de imamlar gibi, müezzin olabilmeleri için Daru'l-Kurra mezunu olmaları gerekiyordu.⁷ Diğer cami ve mescit görevlilerinin olduğu gibi, müezzinlerin de uhdelerinde başka vazifeler vardı. Diyarbakır'da bulunan Harameyn-i Şerifeyn evkâf nazırı olan Hacı Beşir Ağa, Kurşunlu Camii'nde müezzin ve aşirhân olan Ebu Bekir b. Ali'nin vefat ettiğini, yerine Seyyid Ali b. Yusuf'un atanmasını divân-i hümayuna arz etmiş, Seyyid Ali b. Yusuf berât-i şerif olarak bu vazifeye atanmış, beratta gündelik beş akçe olan alacağını da Fatih Mehmet Paşa evkâfından alması gerektiği zikredilmiştir.⁸

Müezzinler kendi istekleri ile vazifeden ayrılıp, müezzinliği çocuklarına

1 . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s.46.

2 . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s.196.

3 . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 6.

4 . Baltacı, a.g.e., s., 57.

5 . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 165.

6 . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 198.

7 . Baltacı, a.g.e., s., 57.

8 . Diyarbakır Şer'îye Sicili, 38.

bırakabiliyorlardı. Cami-i Kebîr'de (Ulucami) müezzin olan Ali Halife, kendi isteği ile vazifesini oğluna bırakmış, oğlu Adem berat ile beş akçe gündelikle bu vazifeye atanmıştır.¹

Camilerde görevli cüzhânların da uhdesinde, bu vazifenin dışında başka vazifeler bulunurdu. Gâzî Ali Paşa camii'nde mektep hocası, cüzhân ve sermahfil olan İshak Halife vazifesinden fergat edince, yerine oğlu Mustafa Halife atanmıştır. Cüzhân'a tevdi edilen beratta gündelik alacağı da yazılıydı. Mustafa Halife'nin her gün cüzhân hizmeti için bir, sermahfil hizmeti için de iki akçe alacağı beratında belirtilmiştir.²

Elimizdeki belgelere göre, cüzhânlar namaz vakitlerinde vazife yaparlardı. Cami-i Kebîr'de (Ulucami) ikinci namazında cüzhân olan Ali Halife kendi isteği ile bu vazifeden ayrılınca yerine Seyyid Arif b. Süleyman'a verilen beratta ücretini, Hanım Hatun Vakfı'nda alması gerektiği de belirtilmiştir.³

Camilere cüzhân tayini de berat-ı şerîf ile olmaktaydı. Fakat bu konuda hilelerin olduğu da görülmektedir. Vefat eden cami görevlisinin oğlu varsa ve bu görevi yerine getirebilme yeteneğine sahip ise, babasının halefi olurdu. Hüsrev Paşa Camii'nde cüzhân, aşirhân ve Ali b. Reşid Vakfı'nda katip olan Halil, vefat edince aslında söz konusu vazifeleri ifa etmek için oğlu Ahmed'in onun yerine halife olarak geçmesi gerekirken, yabancılardan Mehmed, İbrahim, ve Seyyid Hacı adlı şahıslar, "hılaf-inhâ"⁴ birer berat almışlar, bu beratlar daha sonra geri alınıp, bu vazifeleri yerine getirmek için Halil'in oğlu Ahmed'e berat tevcih edilmiştir.⁵

Devirhânlar bu görevin dışında başka vazifeler de üstlenirlerdi. Ali Paşa Camiinde gündelik bir akçe ile berat-ı şerîf ile devirhân Mustafa Halife, aynı zamanda gündelik iki akçeyle aşirhân vazifesini yerine getiriyordu.⁶

Vakfiyelerde, vakfedenler belirli zamanlarda aşr-ı şerîf okunmasını şart koşarlardı.⁷ Bu vazifeyi yerine getiren aşirhânlar birden fazla vakitte vazife alırlardı. Cami-i Kebîr'de sabahları gündelik iki buçuk, Cuma gününde gündelik bir akçe, ikinci vaktinde ise iki buçuk akçe ücret ile aşirhân olan, es-Seyyid Ali Halife, kendi isteği ile bu vazifeden ayrılınca, aynı ücretle yerine berat-ı şerîfle Abullah b. Seyyid atanmıştır.⁸

Cami görevliliğine getirilen şahısların maddi durumlarına da bakılırdı. Tercil

¹ . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 51.

² . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 197.

³ . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 51.

⁴ . Bir vazifeye tâyin veya bir maaşa terfi için yazılan sahte yazı. Ferit Develioğlu, a.g.e., s. 369, 437.

⁵ . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 46.

⁶ . Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 197.

⁷ . Berkî, a.g.e., s.7.

⁸ . Nolu Diyarbakır Şer'îye Sicili, s. 52.

kazasına bağlı Hasred köyünde Şafiye Camii'nde duacı olan 'ama Abdullatif bilmediğimiz bir sebepten dolayı bu görevden alınmış, kendisinin 'ama olduğu, çocuklarının çok olduğu, maddi durumu yerinde olmadığı için gündelik altı akçe ücretle ikinci kez bu göreve atanmıştır.¹

Bilindiği gibi na'thânlar bazı selatin ve büyük camilerde ve tekkelerde na't-i şer'if okurlardı.² İncelediğimiz defterde sadece Diyarbakır'ın en büyük camisi olan cami-i Kebîr'de gündelik üç akçe ücretle na'thân olan es-Seyyid Ali, kendi isteği ile bu vazifeden ayrılınca, yerine berat-ı şerîfle es-Seyyid Abdalbaki tayin olunmuştur.³

Sermahfil görevine atananlar da bu vazifeden başka uhdelerinde birçok vazife daha bulunurdu. Gazî Ali Paşa Camii'nde sermahfil olan İshak, vefat edince boş kalan yerine berat-ı şerîfle oğlu Mustafa atanmış, Mustafa Halife'nin uhdesinde aynı zamanda mektep hocalığı, cüzhânlık vazifeleri de vardı.⁴

Cami ve mescitlerin temizlik ve bakım işlerini yerine getiren ferraş, loğkeş, bahçıvan, çırağdârlar da diğer cami ve mescit görevleri gibi berat-ı şerîf ile tayin olunur ve ücretlerini vakıflardan temin ederlerdi. Beratlarda bu görevlilerin ne kadar ücret alacakları da belirtilirdi. Cami-i Kebîr camii'nde kenif ferraşı olan es-Seyyid Mehmed aynı zamanda gündelik altı akçe ücretle Cami-i Kebîr'in harem ferraşlığını da yerine getiriyordu.⁵

Loğkeşler, üstü toprakla örtülü camilerde bu vazifeyi yerine getirirlerdi.. Anlaşıldığına göre bu dönemde Cami-i Kebîr'in üstü toprakla örtülü olduğu için, bu camide gündelik dört akçe ücretle loğkeşlik vazifesini yapan Abdullah, öldükten sonra aynı ücret mukabilinde bu vazifeyi ifâ etmek için, Şeyh Ali'ye berat-ı şerîf tevcih edilmiştir.⁶

Çırağdar ve bahçıvanların da, Çırağdarlık ve bahçıvanlık görevleri yanında başka görevleri de vardı. Mesela, Mihrî Mehmed Mescidinde gündelik bir akçe ücretle çırağdâr olan Mehmed Emin Halife, aynı zamanda bu mescitte gündelik beş akçe ücretle bahçıvan, gündelik iki akçe ücretle ferraş, Mihrî Mehmed Mescidi vakfında gündelik iki akçe ücretle muallim-i sibyan ve gündelik iki akçe ücretle Debbaghane Cami-i Şerîf vakfın da nazırlık vazifesini yürütüyordu.⁷

¹ . Diyarbakır Şer'ie Sicili, s. 208.

² . Şemseddin Sâmî, *Kamu-i Türki*, c. II, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317/1899, s. 1464.

³ . Diyarbakır Şer'ie Sicili, s. S. 52.

⁴ . Diyarbakır Şer'ie Sicili, s. 197.

⁵ . Diyarbakır Şer'ie Sicili, s. 52.

⁶ . Diyarbakır Şer'ie Sicili, s. 190.

⁷ . Diyarbakır Şer'ie Sicili, s. 190.

Sonuç

İncelediğimiz Şer'îye siciline göre, IX. asırda Diyarbakır'da 28 adet cami ve mescit vardı. Şüphesiz o dönemde Diyarbakır şehrinde bulunan cami ve mescit sayısı bu kadar değildir. Bu camilerin bir kısmı, Anadolu'nun en eski camileri arasında yer almaktaydı. Hatta Ulucami, şehir Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, kiliseden camiye çevrilmiştir. Diyarbakır'da bulunan camilerin yanında yer alan mektep, medrese, hamam, han, kütüphane ve diğer müesseseleri ile Diyarbakır camileri bir külliye oluşturmaktaydı Bu mescit ve camilerde, imam, hatip, müezzin, cüzhân, duagu, sermahfil, aşirhân, na'thân, devirhân, ferrâş, loğkeş, bahçivân, çirağdârlar görev yapardı.

Kaynaklar

Baltacı, Cahit, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.

Berkî, Ali Himmet, *Vakfa Dair yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, II. Baskı, İkbâl Basım, Ankara, tarihsiz.*

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, c., I, Nehir Matbaası, Ankara, 1987.*

Diyarbakır Şer'îye Sicili, (Yazma) Milli Kütüphane, kayıt no: 135/313, Ankara.

Develioğlu, Ferit *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik lugat*, Ankara, 1993,

Evlîyâ Çelebi, *Seyhatnâme, c., IV, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314/1896.*

Günkut, Bedrî, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Halk Evi Neşriyatı, Diyarbakır, 1936.

İbn-i Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye, c. II, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1971.*

Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1983.

Önkâl, Ahmet – Nebi Bozkurt, *"cami" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. VII, İstanbul, 1993.*

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c., I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993*

Şemseddîn Sâmî, *Kamu-i Türkî, c. II, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317/1899.*